

Ovocný strom jako historické zrcadlo života člověka a krajiny

Vlk, R., Salaš, P.: Fruit Tree as a Historical Mirror of Human Life and Landscape. *Životné prostredie*, 2015, 49, 3, p. 137 – 144.

Fruit trees are an inseparable part of rural and urban landscape in Central Europe. They represent a co-creator of the characteristic features of a particular landscape. Trees in villages often served as boundaries landmarks of estates, but also as lightning conductors situated close to housing and farming buildings. Even today, the social importance of trees is associated with the active rest and recreation, finding the sense of life for the third generation, education of youth, and namely with studies of regional history, ethnography and dialectology. Motives of fruits appear in songs, poems, bywords, fairytales, weather and folk sayings, folk art, paintings and woodcarving. Folk names of fruits represent one of the big characteristics of the Czech language dialectology richness.

If beyond the above mentioned non-productive importance of the fruit trees we take into consideration their main mission, i.e. enriching our diet with tasty and healthy fruits and also providing the growers with economic benefits, then the idea of making an inventory, maintaining and returning to the landscape, if possible, the richness of various fruit kinds and cultivars previously existing and/or created by our ancestors is highly appreciated.

Key words: history, fruit trees, ecosystems of orchards, landscape, garden, orchard, alley, language conventions, social and folk traditions

Ovocný strom doprovází člověka od nepaměti a stal se součástí jeho života, ať v dobrém nebo ve zlém, v radosti či smutku. Obliba ovocného stromoví v minulosti je pýchou především středoevropské krajiny, kde zdomácněl v podobě druhů a odrůd, které byly konkrétními spolutvárci té či oné krajiny, regionu, obce nebo dokonce člověka – jeho rodiny.

V současné době je v České republice, na Slovensku a dalších středoevropských zemích podporována činnost státních a neziskových organizací, které se věnují cíleně mapování, determinaci starých a krajových odrůd ovocných dřevin s cílem jejich zachování v kulturní krajině, případně realizují návrat těchto druhů zpět do krajiny kulturní nebo historické.

V rámci společenství Evropské unie je snaha o zachování původních přirozených společenstev a podpora environmentálních faktorů pro zkulturnění krajiny. Vytvořit soulad mezi okamžitými potřebami lidské populace a dlouhodobě platnými přírodními zákony je velmi obtížný a složitý úkol pro každou fungující vyspělou společnost a pro každou její ekonomickou formaci. Ovocnými stromy se dají využít pozemky méně vhodné pro ostatní zemědělské účely a kromě toho jsou ovocné výsadby součástí životního prostředí a krajino-
tvorným prvkem.

Zájmem lidské populace je vytvoření kulturní krajiny a její zachování pro další generace. Touha po intenzivní výrobě a maximálním efektu z jakékoliv zemědělské činnosti způsobuje v mnoha případech zhoršování životních podmínek všech živých organismů a narušuje přirozenou rovnováhu v ekosystémech. V méně

příznivých podmínkách a marginálních oblastech plní ovocný strom především mimoprodukční funkce ve smyslu krajinné zeleně jako součást přirozené rovnováhy životního prostředí nebo ve funkci doprovodné zeleně venkovských sídel a jejich nenásilného včlenění do okolní krajiny. S ohledem na stanovištní podmínky v různých oblastech se počítá s využitím sortimentu druhů a regionálních starých odrůd ovocných dřevin v extenzivních systémech pěstování s využitím generativních podnoží, kmenných tvarů stromů, s minimalizací pěstitelských zásahů, a to především chemické ochrany.

Ovocné stromy vytváří v našich podmínkách podstatnou složku krajinné zeleně a doprovodné zeleně venkovských sídel. Postupem času dochází k jejich výraznému úbytku zejména z důvodů (Jetmarová, 1998):

- úbytku stálých obyvatel venkova;
- nedostatku vhodného výsadbového materiálu, školkařská výroba je orientována na produkci výpěstků vhodných pro tržní ovocné výsadby;
- rozvoj pěstování ovocných stromů v tzv. intenzivních pěstitelských systémech;
- v důsledku zemědělské velkovýroby došlo k rušení extenzivních ovocných výsadeb v méně příznivých podmínkách nebo se upustilo od jejich obnovy;
- ovocný strom se začíná v poslední době stále více uplatňovat z hlediska jeho přírodní funkce jako významná součást ochrany přírody a péče o krajinu.

Ekonomicky užitečná funkce extenzivních způsobů pěstování ovocných stromů se v současné době mění. V poslední době se setkáváme s požadavky, aby

Obr. 1. Zbytky udržovaného selského sadu (Zubří – Pádoly, Valašsko, 2013). Foto: Radoslav Vlček

příroda a krajina v obydlených i neobydlených oblastech byly chráněny, ošetřovány a rozvíjeny způsobem, aby zde výkonnost hospodaření, užitek přírodních zdrojů, rozmanitost rostlinné a živočišné říše, a také jedinečnost a krása přírody a krajiny jako základ pro život lidí, zůstaly trvale zachovány.

Ovocný strom je chápán jako významný krajino-
tvorný prvek pramenící z historického významu pro
dřívější systém hospodaření na půdě. Vedle uplatně-
ní kmenných tvarů a extenzivních systémů pěstování
ovocných stromů, předpokládáme návrat k širokému
používání ovocného stromu při obnově a údržbě zele-
ně i v ostatních oblastech naší krajiny. Jedná se zejmé-
na o obnovu krajinné zeleně ve formě alejí, stromořadí,
větrolamů, remízku, solitér, doprovodné zeleně ven-
kovských obydlí nebo jiných stavebních objektů, obno-
vu selských zahrad a extenzivních sadů v intravilánech
obcí nebo na pozemcích málo vhodných pro intenzivní
zemědělskou výrobu (Jetmarová, 1997) (obr. 1).

Ovocný strom jako místo pro život

Ještě v minulosti lemovaly okraje vesnic a malých
městeček rozsáhlé plochy zahrad a ovocných sadů,
které byly a pokud se ještě někde dochovaly, dodnes

jsou druhově velmi bohaté (obr. 2). Ovocné sady spolu
s pastvinami vytvářely celky s bohatými travními po-
rosty. Přitom tyto travnaté porosty v sadech nemohly
být tak intenzivně obhospodařovány jako dnešní vytr-
valé porosty píce, protože by docházelo k poškozova-
ní stromů při používání těžké mechanizace.

Sady, zahrady, aleje, polní výsadby mají společ-
ného jmenovatele. Mnozí si odpovědí, že se jedná o
ovocný strom, ale zde se má na mysli bylinné nebo
travnaté společenství. Tráva se na těchto plochách
sekala ručně nebo pomocí menší mechanizace. Často
k obhospodaření postačoval pár krav, volů, koně nebo
ovce. U těch nejchudších to byla „kravička chudých“
koza. Hospodářská zvířata trávu spásala a louky, sady,
zahrady byly stále udržovány v úrodném stavu. Ten-
to způsob obhospodařování se postupně navrácí zpět
také do naší kulturní krajiny. Můžeme ho nazývat
také svébytným, tradičním zemědělstvím, které svou
ekostabilitou a interakčními vazbami zajišťuje „místo
pro život“ dalším společenstvím rostlin a živočichů,
kteří se z našich přirozených ploch v době nedávné
skoro nebo úplně vytratili (Reichholf, 1984).

Toto místo pro život kromě člověka využívají také
jiní živočichové, kteří právě ovocným stromům vděčí
za svoji obživu. Zvířata většinou zkonsumují ovocné

Obr. 2. Extenzivní výsadby ovocných dřevin v extravilánu obce – velmi citlivý přechod do otevřené krajiny (Velká nad Veličkou, Slovákco – Národní přírodní rezervace Zahrady pod Hájem, 2006). Foto: Ladislav Rygl

plody, které nestačil zužitkovat člověk (hospodář). Navíc, tento významný biotop sadu, zahrady, aleje nebo jediného ovocného stromu (kůra, listy, větve) je prostředím života, lovu nebo sběru potravy (Boček, 2008).

Již na jaře, když raší první lístky trav, se objevují květy křivatce žlutého (*Gagea lutea*) dymnivky (*Corydalis*), sasanky (*Anemone*) a sady se v travinobylinném porostu pokrývají kobercem květů, včetně s prvosenkou (*Primula*), violka vonná (*Viola odorata*). Na květech lze spatřit bělásku řeřichového (*Anthocharis cardamines*). Z ptáků se postupně navracejí přirození predátoři bezobratlých, jako jsou fuhyk obecný (*Lanius colurio*) nebo sýček obecný (*Athene noctua*) a další druhy typické pro sady a sadové louky. V dutinách starých ovocných stromů nachází sýček dokonalé úkryty pro svá hnízda. Dnes ovšem jeho přežití závisí výhradně na budkách zhotovených člověkem, protože v sadech (starých, pokud se ještě vyskytují) se už žádné stromy s přirozenými dutinami nenacházejí. Menší dutiny obydluje rehek zahradní (*Phoenicurus phoenicurus*), lejsek šedý (*Muscicapa striga*), v korunách hnízdí pěnkavy obecné (*Fringilla coelebs*) a další, např. sýkory, dlaskové, krutihlav nebo žluna.

Rozlohou nevelké a tradičním způsobem obhospodařované louky v sadech a sady samotné, stejně také

zahrady mají velký význam pro trvalou přítomnost druhově bohatých společenstev rostlin a živočichů. Dnes však tyto plochy (louky v sadech, sady, zahrady) tvoří velmi malou část jejich přirozených areálů rozšíření. Obrovské zatížení krajiny přebytečnými minerálními živinami, stejně jako mechanizace v zemědělství, přinesly devastaci velké části pro nás přirozených, v minulosti záměrně utvářených biotopů v podobě sadů, zahrad, polních sadů, alejí. V dnešní kulturní krajině zůstalo příliš málo takto přirozeně dochovaných a nedotčených míst, kde mohou druhově bohatá společenstva nalézt přirozené a odpovídající životní prostředí. Většina starých sadů je vykáčena a nahrazena mladými intenzivními výsadbami (nejen samozásobitelský způsob hospodaření). Citlivě obhospodařované louky v sadech se staly velkou vzácností, která vyžaduje náležitou pozornost a péči, protože takováto území jsou součástí společného kulturního dědictví.

Mnohem lepší je situace ve vesnicích, malých městech nebo uvnitř venkovských sídel, kde ve spolupráci se zájmovými organizacemi se obnovují staré výsadby, aleje podél cest, v rámci kterých se zachraňuje také místní odrudová rozmanitost v podobě malých genofondových výsadeb, jež mají svoji historickou

Obr. 3. Liniové výsadby (aleje) dotvářely kulturní krajinu Čech, Moravy a Slezska. V současné době jsou v krajině tyto výsadby rekonstruovány na základě historického a pomologického průzkumu (rekonstruovaná alej U váhy v obci Lipenec, Lounsko, 2008). Foto: Radoslav Vlka

hodnotu (obr. 3). Také zde se nacházejí nevelké ovocné sady, jsou však místy intenzivně obhospodařovány. Ve vesnických zahradách se může každý majitel rozhodnout, zda zachová druhou pestrost daného biotopu nebo ho cílenou intenzifikací zlikviduje (Lohmann, 1986).

Tak jako záplava květů bylin a trav, dotváří celkovou atmosféru také rozkvetlý sad. Rozhodující při tom je, že zahrady, sady, na rozdíl od hospodářsky pěstovaných monokultur na polích, jsou od jara do podzimu posety květy, které produkují pyl a nektar. Včely opylují květy ovocných stromů. Díky vysoké intenzitě zemědělské výroby jsou divoké včely, které mohou při opylování zastupovat zmocnělé včely medonosné, tak vzácné, že nejsou schopny opylit nespočetné květy ovocných stromů. To se nezřídka stává při použití chemických postřiků v zahradách. Jejichž možný dopad na včely by měl být vždy řádně vyzkoušen. Jednostranná závislost zemědělských plodin na včelách medonosných má své zásadní důsledky. Pokud se někde v okolí nenachází dostatečně silná včelstva, zůstává část květů neopylená. Pro jistotu by bylo daleko lepší udržet v zahradách a sadech druhovou rozmanitost rozličných druhů hmyzu. Pak si můžeme být jisti, že s opylením bude vše v pořádku, i kdyby včelstva v té době byla příliš slabá (Reichholf, 1999).

Udržení druhové rozmanitosti má v zahradách, sadech nebo polních či alejových výsadbách vědecký základ. Na této rozmanitosti záleží také to, zda obaleči jableční, švestkoví, mšice a další způsobují značné škody

na ovoci. Škvoři, slunéčka, střevlíci a další druhy dravého hmyzu působí jako protihráči, přirození nepřátelé uvedených škůdců. Tito protihráči však nepřicházejí jen tak. Také oni potřebují úkryty a místa pro svůj život. Tak mohou být v pohotovosti, když nastane masové přemnožení škůdců (Reichholf, 1989).

Totéž platí také v případě pěvců. Jestliže v zimním období přikrmujeme sýkorky a pěnkavy, má to jen omezený význam, když v intenzivním zemědělství nemohou na jaře nalézt žádná místa k hnízdění.

Ovocný strom jako součást historie

Právě historie ovocnářství a pěstování ovocných stromů nejen na našem území je velkou studnicí informací, které v sou-

časné době můžeme považovat za velmi důležité reálie při konkrétním plánování například obnovené výsadby (sadu, aleje, případně solitéry) ovocných stromů. Z archivních materiálů, historických pramenů se dovídáme informace o odrudové skladbě konkrétního regionu, o původu odrud, o jejich využití, podrobné pomologické popisy včetně informací o habitu koruny a mnoho dalších. To vše může pomoci k úspěšné realizaci návratu těchto druhů a odrud do kulturní krajiny.

Současně s rozvojem ovocnářství probíhalo v minulosti kontinuálně také rozvoj ovocnářské osvěty a vzdělanosti. Důkazem jsou historické statistiky narůstání počtu založených štěpnic, zahrad, sadů, alejí, ale také vznik nových odrud. Některé tyto odrudy se zachovaly do dnešních dnů a jsou známé pod lidovými názvy. Tuto rozmanitost pramenů z nedávné a dávné historie je možno vnímat jako „naše“ historické a také kulturní dědictví.

Nejstarší písemný doklad se zachoval z roku 993 n. l. Jedná se o zakládací listinu o vinici břevnovského kláštera a listinu o založení ovocné zahrady z roku 994 n. l. kláštera ostrovského u Davle (Soukromý archiv R. Vlka, 1937).

Ušlechtilé odrudy vznikaly dříve nahodile, hlavně v jižních zemích, kde pro ně bylo vhodnější prostředí. Ušlechtilé odrudy zpočátku rozšiřovali Římané v Itálii a v jejich koloniích. Později to byly klášterní zahrady.

Podle historických zpráv se nejdříve u nás pěstovaly ušlechtilé odrudy jabloní a hrušní a to již v 10. století. O třešních, kdoulích a mišpulích se píše již ve

12. století, o broskvoních a meruňkách ve 14. století. O rybíz a švestky teprve v 15. století.

O existenci ovocných zahrad na našem území se dovídáme z listin z 11. – 12. století v souvislostech s budováním, převodem a hospodařením klášterů. Snad nejstarší zmínka o ovocné zahradě je v darovací listině knížete Soběslava z roku 1130. První zmínka o specializované profesi – zahradníkovi (*hortulanus*) je z roku 1143. V zakládací listině kladrubského kláštera se uvádí štepař (*amputator arborum*). Také Kosmas se ve své Kronice české (*Chronica Bohemorum*) zmiňuje o sadech. Píše, že 20. května roku 1125 napadlo mnoho sněhu a pak přišly silné mrazy a zničily obilí, vinice a sady (Tetera, 1994).

Ze 13. a 14. století pocházejí četné ikonografické doklady o existenci zahrad, sadů, o sklizni a ošetřování ovocných stromů. V období vrcholného feudalismu za vlády krále Karla IV. (1316 – 1378) nastal všeobecný rozkvět zemědělství i ovocnářství. Vznikají různé slovníky, z nichž díla mistra Bartoloměje Klareta „Bohemář“, „Glosář“ a „Vokabulár“ přinášejí nové české zemědělské výrazy, např. makovice, oves, zahradnictví, strboul, senoseč, hospodář, hnůj, kosa, srp, hrábě, pluh, brány a další. Zaznamenal i několik názvů odrůd ovoce (‘Rakúské’, ‘Vinné’, ‘Vlašské’, ‘Jadrnie’) (Tetera, 1971).

Podstatnou složkou staré zemědělsko-botanické literatury byly knihy, zvané herbáře. Vedle autorů Matěje ze Zlína (1416), Kříšťana z Prachatic (1419) a Jana Černého (1517), byl nejznámější herbář P. O. Mattioliho (1501 – 1577). V Čechách vyšel tiskem (roku 1562) v překladu Tadeáše Hájka z Hájku. V době husitské docházelo v některých krajích k útlumu ovocnářství. Někteří demagogičtí kněží zakazovali dokonce jíst ovoce a kázali ničit stromy. Koncem 16. století, za vlády Rudolfa II. (1552 – 1612), dosáhlo opět ovocnářství v českých zemích vysoké úrovně. Objevují se již speciální spisy o pěstování ovoce, jako např. „Kniha o štěpování“ od Jošta z Rožmberka z roku 1598 (Tetera, 1971).

V období 17. a 18. století bylo naše ovocnářství proslulé. Zaváděly se nové odrůdy, ovoce se stávalo předmětem obchodu, zvyšovala se efektivnost jeho pěstování. Dokládá to historik Bohuslav Balbín (1611 – 1688) ve spisu *Miscellanea historica regni Bohemiae* (vydané v roce 1680). Vysokou odbornou úroveň měly zahradnické spisy pobělohorského exulanta Jiřího Holíka, který svá díla oprostil od mnoha pověr při pěstování rostlin. Vynalezl a zlepšil některé způsoby roubování (kopulace, triangulace-kozí nožka) (Tempír, 1984).

Třicetiletá válka narušila hospodářskou stabilitu země a poškodila též ovocnářství. K obnově docházelo až koncem 17. století. Koncem 18. století vychází na podporu rozvoje ovocnářství další specializované knihy. Bylo vydáno „Naučení o štěpařství“ od

V. Skřivánka roku 1798 a „Pomona Bohemica“ roku 1795 od M. Rösslera a další (Lužný, 1996). V době osvícenství za vlády Marie Terezie (1717 – 1780) a Josefa II. (1741 – 1790) vzniká mnoho zemědělských, zahradnických, ovocnářských a vinařských spolků. V roce 1750 dochází ke vzniku Bratrstva zahradnického v Praze a v roce 1767 ke zřízení Hospodářské společnosti (později císařsko-královské Vlastenecko-hospodářské společnosti), která začátkem 19. století založila samostatnou Štěpařskou jednotu. V roce 1752 vychází nařízení sázet stromy podél všech nových silnic, a to z důvodů hospodářských (ovoce, stín, snížení prašnosti), estetických (směrování na sídlo), orientačních (v mlze) a bezpečnostních (ochrana proti sněhu). V létech 1771 – 1787 uspořádala Vlastenecko-hospodářská společnost v Čechách šetření, z něhož vyplynulo, že v zemi se pěstovalo roku 1772 cca 2 miliony 360 tisíc a roku 1786 přes 7 milionů 650 tisíc ovocných stromů. Připomeňme, že Marie Terezie ukládala povinnost sázet stromy v krajině i na vesnicích, a její syn Josef II. zavedl povinnost sázet ovocné stromy u škol a vyučovat ovocnictví, včetně povinnosti snoubenců vysadit dva ovocné stromy před svatbou.

Na Moravě a ve Slezsku vznikaly zemědělské společnosti přibližně ve stejném období. Roku 1811 se z nich vyvinula slavná Moravskoslezská společnost pro zvelebení orby, přírodovědy a vlastivědu. V roce 1816 byl založen Pomologicko-enologický výbor v Brně a v roce 1820 obdobný výbor vznikl v Praze. Později začaly vycházet různé ovocnářské a zahradnické sborníčky a periodika.

Tyto údaje jen potvrzují nebývalý zájem o ovocnictví v českých zemích. Dokladem toho je rovněž i nárůst různých nových odrůd. Mnohé se lokálně pod místními názvy (jako krajové odrůdy) zachovaly až do dnešních dnů. Ukázala se proto nutnost vytvořit organizaci, která by byla schopna cílevědomě řídit další rozvoj ovocnictví a vynutit si společenský respekt v tehdejší hospodářské dělní. V roce 1830 proto vznikla z popudu „Císařsko-královské vlastenecko-hospodářské společnosti“ nová ovocnická organizace „Pomologická společnost“, jejímž úkolem bylo udržet známé osvědčené odrůdy, vyhledávat a vyzkoušet nové, správně určovat a pojmenovat odrůdy a pečovat o všestranný rozvoj ovocnictví. Měla také za cíl přispět rozvojem ovocnictví ke zlepšenému využití a výnosu zemědělské půdy. Následně vznikaly v Čechách „Štěpařské odbočky“ a na Moravě „Štěpařské jednoty“. Je nutné zdůraznit, že samotná rakouská vláda podporovala tyto snahy o rozvoj ovocnictví. V tomto směru byli vedeni i žáci na venkovských školách. Již v těchto dobách se projevovala snaha (vlastní českému národu, považovat vše, co je odjinud, za lepší), upřednostňovat odrůdy ze zahraničí před domácími. Přitom jsme měli již vlastní dobré a osvědčené odrůdy, jako např. ‘Šalové’, ‘Zapovězené’, ‘Studniční’, ‘Vinné’, ‘Běličové’. Osvědčily se

v mrazech, suchu nebo ve vlhku a byly vždy zdravé. Naproti tomu pod tlakem falešných představ byly dováženy odrůdy z oblasti přímořských, a ač se zdály být lepšími, pro naše podmínky byly nevhodné a většinou byly zklamáním (Salaš, Lužný, 2006).

K rozvoji ovocnictví nepochybně přispívala i řada odborných publikací (Lidová pomologie, České ovoce, Moravské ovoce). Osvětlovaly význam ovocnictví a současně informovaly o metodách pěstování i množení. Obsahovaly i popisy a charakteristiky vybraných odrůd. Kněz P. František Pixa, vynikající, nadšený ovocnář a pomolog, napsal vícedílnou knihu „Klíč štěpařský“, která vyšla v roce 1848 zásluhou Matice české v Praze. O něco později, v roce 1857, pak v Písku vyšla (od stejného autora) rovněž velice zajímavá a cenná publikace „Krátké navedení k chování, šlechtění a ošetřování ovocných stromů“.

To, že mnohé české odrůdy dosáhly zahraničního věhlasu, můžeme vedle celé řady dalších příkladů demonstrovat na jablku 'Míšenské', které bylo oblíbeným jablkem papeže Klementa VII. (1523 – 1534). Když byl ještě jako kardinál Aldobrandini papežským vyslancem u dvora Rudolfa II., velice si tato jablka oblíbil. Když se později stal papežem, posílal mu každoročně nejvyšší purkrabí království českého Jiří Lobkowicz formanský vůz plný těchto jablek. Ten je prý dával jako uznání darem svým kardinálům v Římě. Odrůda 'Malinové Holovouské' (německy 'Himbeerapfel von Holovousy'), bylo zase oblíbeným jablkem Vídeňáků od konce 18. století. Tato jablka nesměla chybět na slavnostních vánočních stolech císařského dvora a vídeňských patriciů (Salaš, Lužný, 2006).

Ovocný strom jako symbolika a mystika

Ovocný strom a především jabloň a její plody měly v minulosti u obyvatel středoevropské krajiny významné postavení. Především plody ovocných stromů se používaly v rovině symbolické, objevovaly se u řady obyčejů, zvyků, pověr a obřadů. V dnešní době se jedná o mohykány, kteří přežívají v podobě duchovní a sociální kultury v muzeích v přírodě nebo formou tradic a obyčejů na venkově. Není se čemu divit – ovocný strom je symbolem především plodnosti (Holubová, 2003).

Když se ohlédneme na počátek věků, například do starozákonních bájí, tak v první knize Mojžíšově (Genesis) se setkáme s výkladem o rajském stromu, ze kterého Adam a Eva ochutnali plody poznání. Nebudeme daleko od pravdy, když tento význam rozvineme jako poznání v širších souvislostech. Tyto výklady duchovní a především sociální kultury využila křesťanská církev jako východisko jednoho ze základů víry – svátosti manželské. Přesto i zde bylo potřeba tento starozákonní artikl přiblížit prostému lidu a význam v manželském spojení muže a ženy zdůraznit a doplnit v podobný obraz dříve bezejmenného rajského stromu, který po-

jala jako jabloň v rajské zahradě, nesoucí velká červená jablka (pod ní stojí první manželský pár, Adam a Eva v nahotě, kolem kmenu je obtočený had, podávající Evě utržené jablko, jež ono ochutná a předává Adamovi) (Pejml, 1946).

Nejvýznamnější úloha jablku a rajské jabloni je u nás doložena ve zvykosloví svatebním. Venkovský lid totiž věřil, že jablkem se přenáší při svatebních obřadech na nevěstu plodivá síla, a že se jím zabezpečuje četné a zdravé potomstvo. Velký počet dětí byl v dřívějších dobách odedávna základní podmínkou zabezpečení rodového života. Proto bylo největším přáním každého páru, vstupujícího ve sňatek manželský, mít co nejdříve a co nejvíce dětí. Aby se toho co nejbezpečněji dosáhlo, mimo posvěcení sňatku církví, byla podnikána u lidu hned po svatbě celá řada obřadů, které měly zabezpečit zdravé a početné potomstvo. Nejvíce obyčejů a obřadů bylo spojeno s jablkem. Nejznámější je stále udržovaný vánoční zvyk krájení jablka (symbolika zdraví, štěstí a rodinného soužití). Jiný zvyk popisuje jak svobodní mládenci nebo děvčata měli u štedrovečerní večere olopat jablko tak, aby slupka byla z jednoho kusu. Tuto následně hodili přes hlavu a podle tvaru na podlaze luštili počáteční písmeno jména budoucího životního partnera (Pejml, 1946).

Ovocný strom jako svébytná součást (kulturní) krajiny

Velký počet ovocných stromů byl více než tři století nedílnou součástí intravilánu i extravilánu středoevropských obcí, kam samozřejmě patří i české a moravské vesnice. Ovocné stromy a jejich výsadby poskytovaly stín, filtrovaly prach, snižovaly hluk, nabízely živočichům potravu, odpočinek a místo k hnízdění, utvářely obraz místa, měly zvláštní symbolický význam a mnohdy poskytovaly i bohatou sklizeň. Často se vysazovaly při dostavbě domu, při svatbě nebo narození dítěte a přetrvávaly lidské generace. Samozřejmě, že to nebývaly jen stromy ovocné, ale i lípy, duby, javory, vrby apod., což bylo odvislé od ekologických podmínek v regionu a také od zvyklostí lidí (Jetmarová, 1997).

Při sčítání ovocných stromů v roce 1899 bylo v Českých zemích napočítáno osm a půl milionů stromů, nejvíce stromů vykazovalo hejtmanství Uhersko Hradištské (1 105 stromů na km²). Z počátku 20. století se na našem území doposud zachovaly některé exempláře krajových odrůd, zejména jádrovin a peckovin (Salaš, Lužný, 2006).

Od 60. let minulého století dochází k jejich značnému a stále se zrychlujícímu úbytku. Změnou vlastnických vztahů k půdě a priorit zemědělské výroby docházelo mnohdy k jejich nevratné likvidaci, např. z důvodu úbytku stálých obyvatel venkova, likvidací celých sídel (pohraničí, těžba uhlí apod.), nedostatkem vhodného výsadbového materiálu (orientace jen

na tržní druhy), zavedením intenzivních pěstitelských systémů s uplatněním náročných a málo odolných odrůd a podnoží, likvidací extenzivních ovocných výsadeb i solitérních dřevin v krajině, podceněním jejich přírodních funkcí.

Tuto situaci si řada odborníků uvědomuje a snaží se informovat odbornou i širokou veřejnost a aktivizovat různé iniciativy pro záchranu stávajících a pro obnovu solitérně rostoucích i alejových stromů, jakož i extenzivních sadů českého a moravského venkova vzhledem k jejich mnohostrannému ekologickému, sociálnímu, estetickému a symbolickému významu.

Ovocné zahrady u domů a ovocné sady navazující na selská hospodářská stavení se vyskytují v našich regionech již od středověku. Svědčí o tom značný počet krajových odrůd, které se v hojně míře pěstovaly ještě na začátku tohoto století a je možno se s nimi doposud setkat v některých lokalitách. Vznik těchto odrůd byl procesem samovolným, který vyplýval především z vysoké plošné hustoty ovocných rostlin a tradic pěstování. U těchto odrůd neznáme většinou původ, vznikly náhodně a vzhledem ke svým kvalitám se dále šířily. Tyto odrůdy jsou dokonale přizpůsobeny půdně-klimatickým podmínkám dané oblasti.

Extenzivní sady vysokokmenů a polokmenů na okrajích obcí jsou relativně mladou selskou kulturou. Vznikaly od 17. století a utvářely ráz kulturní krajiny. Vysazovaly se místní odrůdy jabloní, třešní, hrušní a švestek. Od 50. let začaly zanikat především díky socializaci vesnice, pro zvýšenou stavební činnost na okrajích obcí, někdy i proto, že bylo třeba snížit produkci ovoce (Paprštein, 1997).

Změnou vlastnických vztahů k půdě a priorit zemědělské výroby dochází v posledních letech k likvidaci starých sadů a stromořadí. Tím narůstá nebezpečí ztráty krajových forem ovocných plodin na našem území. Lokální odrůdy, ale i plané ovocné dřeviny mají nezastupitelný význam ve šlechtitelských programech, kde se využívají jako výchozí zdroje, vyznačující se adaptabilitou k našim klimatickým podmínkám, hlavně v marginálních oblastech. Některé lokální odrůdy se uplatňují přímo v ekologických systémech pěstování.

Výhradně ekonomicky užitková funkce extenzivního způsobu pěstování ovocných dřevin se v současné době mění ve smyslu požadavku udržitelného využívání přírodních zdrojů a ochrany krajiny. Proto v sou-

Obr. 4. Neodmyslitelná součást Valašska – sušárny ovoce, které v současném extenzivním ovocnářství nacházejí významné uplatnění při produkci sušeného ovoce (Hostětín, 2006). Foto: Petr Salaš

časné době vstupuje do popředí potřeba uchování genetických zdrojů, a to i v oblasti ovocných druhů, jenž plní různé neprodukční funkce, např. tvorby regionálního klimatu, součásti městské zeleně, okrasného a krajinného prvku, přirozeného biotopu pro široké spektrum fauny (savci, ptáci, obojživelníci, plazi, hmyz), utváření celkového kulturního rázu krajiny, ale také funkci genetických zdrojů pro šlechtění nových odrůd, např. odolnějších k chorobám) (Salaš, Lužný, 2006).

V důsledku zániku těchto sadů, ale i díky odstraňování živých plotů, polních křovin, alejí, ale i hromadění kamení, zatrubňování malých vodních toků, napřimování a zpevňování břehů a odvodňování vlhkých míst se omezuje propojení krajinných prvků s vesnickými biotopy. Pro mnoho druhů zvířat se vesnice stává nedosažitelným ostrovem. Právě pro bohatství druhů a jedinců, z nichž mnozí jsou již téměř vyhynulí a další je mohou následovat, má tento ekosystém velký význam v přírodním hospodářství. Zároveň je třeba smutně konstatovat, že i extenzivní ovocné sady patří k nejohroženějšímu prostředí ve střední Evropě.

Ke škodě toliko diskutované ochrany a obnovy kulturní krajiny je nedostatečná podpora a pozornost v rámci obnovy té nejtradičnější krajiny, krajiny venkovské, která vždy utvářela svébytný obraz venkova. Právě ovocnářskou osvětou a ovocnářstvím samotným se v minulosti do krajiny dostávaly současně typické doplňkové stavby, které celou kompozici venkovské krajiny umocňovaly (ploty, ohrady, sušárny ovoce - obr. 4, sklepy atd.).

Současný obraz venkova je, bohužel, postižený cílenou a násilnou změnou zahrad a sadů, které jsou vyr-

vány i z těch nejzákladnějších kořenů minulosti. Krátce střížený trávník, minimalizace výsadby ovocných stromů, které jsou ve většině případů nahrazeny okrasným sortimentem druhů, které nelze ve většině případů považovat ani za domácí druhy. Tímto je celkově narušena ekologická rovnováha, jenž myslí na *místo pro život* pouze pro jediný druh – člověka a jeho uniformní prostředí, které potlačilo venkovskou malebnost sadů, zahrad, alejí a také solitérních stromů.

* * *

Ovocné dřeviny jsou ve střední Evropě neodmyslitelnou součástí venkovské i městské krajiny. Jsou spoluvůrci charakteristického rázu dané krajiny. Například jižní Moravu si nelze představit bez révy vinné a meruňky, Pálavu bez dřínu a mahalebky, Českomoravskou vysočinu bez keřů růže šípkové a trnky, Valašsko bez 'Jaderničky moravské' a slivoní, severní Čechy bez hrušní, východní Čechy bez třešně a jabloní a všechny regiony bez doprovodných alejí u méně frekventovaných komunikací a bez nádherných starých solitérů na mezích, na okrajích lesa či u úvozových cest.

Stromy na vesnici často vymezovaly majetky, sloužily jako hromosvody u hospodářských i u obytných stavení. I v dnešní době se jejich společenský význam projevuje při aktivním odpočinku, při naplňování smyslu života třetí generace, při výuce mládeže a při studiu regionální historie, etnografie a dialektologie.

V současnosti si mnozí z nás stále zřetelněji uvědomují význam výuky ekologie v praxi. Na jednom jediném živém stromě lze žáka učit trpělivosti, systematickosti, zodpovědnosti, složitým biologickým a ekologickým vztahům, praktickým dovednostem, rozvíjet jeho výtvarné a estetické nadání, citění apod.

Připočítáme-li k výše uvedenému mimoprodukčnímu významu ovocných dřevin ještě jejich hlavní poslání, to jest obohacování našeho jídelníčku o zdravé a chutné plody a o ekonomický přínos pro pěstitele, pak myšlenka zinventarizovat, zachovat a dle možností zpět do krajiny navrátit naše stávající a našimi předky vytvořené a zachované bohatství různých ovocných druhů a kultivarů (včetně netradičních) je neoddiskutovatelná.

Literatura

- Bartoněk, C.: Poučení z historie ovocnářství na Valašsku. Valašsko, 1958, 7, s. 51 – 57.
- Berka, K.: Lidové zvyky na Vsacku. Dolina Urgatina, 1950, 4, s. 46 – 47.
- Blažek, J. a kol.: Ovocnictví. Praha: Nakladatelství Květ, 1998, 383 s.
- Boček, S.: Ovocné dřeviny v krajině. In: Sborník přednášek a seminárních prací. Brno: ZO ČSOP Veronica, 2008, 184 s.
- Čížmář, J.: Štědrý večer ve Vizovicích. Podřevnicko, 1939, 1, s. 23 – 25.
- Holubová, M.: Strom v tradiční lidové kultuře. In: Tarcalová, L. a kol.: Zeleň v lidových obyčejích. Uherské Hradiště: Slováké muzeum, 2003, s. 61 – 67.

- Chobotský, P.: Příběhy slavných odrůd. Praha: Beta – Dobrovský a Ševčík, 1999, 192 s.
- Jetmarová, E.: Extenzivní ovocné sady. In: Sborník referátů ČSOP Původní a krajové odrůdy ovocných dřevin. Louňovice: Základní organizace ČSOP, 1998, s. 2 – 3.
- Jetmarová, E.: Extenzivní ovocné sady. In: Sborník referátů Problematika zachování a ochrany starých či krajových odrůd ovocných dřevin a možnosti jejich navrácení do krajiny v rámci státního programu obnovy vesnice. Brno: ZF MZLU v Brně, 1997, s. 34 – 36.
- Kovářů, V.: Dům a zeleň. In: Tarcalová, L.: Zeleň v lidových obyčejích. Uherské Hradiště: Slováké muzeum, 2003, s. 61 – 67.
- Lohmann, M.: Naturinseln in Stadt und Dorf. Stuttgart: BLV Verlag, 1986, 223 p.
- Lužný, J.: Pohled do historie našeho ovocnictví a význam zachování genofondu místních starých odrůd. In: Sborník Problematika zachování a ochrany starých či krajových odrůd ovocných dřevin. Lednice na Moravě: ZF MZLU v Brně, 1996, s. 1 – 7.
- Paprštein, F.: Význam krajových odrůd ovocných dřevin. In: Sborník referátů Problematika zachování a ochrany starých či krajových odrůd ovocných dřevin a možnosti jejich navrácení do krajiny v rámci státního programu obnovy vesnice. Brno: ZF MZLU v Brně, 1997, s. 30 – 33.
- Pejml, K.: Rostlina průvodcem člověka od kolébky ke hrobu. Praha: Česká grafická unie, 1946, 203 s.
- Reichholf, J.: Feld und Flu. München: Mosaik Verlag GmbH, 1989, 243 p.
- Reichholf, J.: Knaurs großer Naturführer. München: Droemer Verlag, 1984, 256 p.
- Reichholf, J.: Životní prostředí. Ekologie lidských sídel. Praha: Ikar, 1999, 223 s.
- Salaš, P., Lužný, J.: Stručná historie zahradnictví I. Brno: MZLU v Brně, 2006, 91 s.
- Soukromý archiv R. Vlka (rukopis přednášky pro Radiojournal československé zpravodajství radiotelefonické, s. r. o., ze dne 2. XII. 1937): František Zíka (správce ovocných školek Silesia): Historie vývoje ovocnictví, 1937, 12 s., ms.
- Tempír, Z.: Přehled vývoje ovocnářství. In: Sborník ČSAZ – Vývoj ovocnářství na území Československa. Praha: ČSAZ, 1984, s. 5 – 24.
- Tetera, V.: Ohrožené odrůdy ovocných dřevin. Metodická příručka pro evidenci a záchranu zanikajících odrůd ovocných dřevin. Veselí nad Moravou: ČSOP Bílé Karpaty, 1994, 65 s.
- Tetera, V.: Staré a místní odrůdy jabloní, jejich význam, studium a možnosti záchran. In: Sborník Vývoj ovocnářství na území Československa. Praha: ČSAZ, 1971, s. 65 – 73.
- Václavěk, M.: Některé zvyky, obyčeje a pověry výroční na moravském Valašsku, zvláště na Vsacku. Sborník musejní společnosti Valašské Meziříčí, 1984, 1, s. 10 – 23.
- Večerková, E.: Několik poznámek k obřadním stromům. In: Tarcalová, L. a kol.: Zeleň v lidových obyčejích. Uherské Hradiště: Slováké muzeum, 2003, s. 49 – 60.

Mgr. Radoslav Vlk, Ph.D., radoslav.olk@mendelu.cz

Doc. Dr. Ing. Petr Salaš, petr.salas@mendelu.cz

Ústav šlechtění a množení zahradnických rostlin Zahradnické fakulty Mendelovy univerzity Brno, Valtická 337, 691 44 Lednice